

УДК: 904.4(477.41)''19/20''

В. Ю. Непом'ящих

ВИВЧЕННЯ ТА ДАТУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ НАШАРУВАНЬ БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО

У статті викладена історія вивчення стратиграфії літописного Білгорода. Увага приділена результатам систематичної обробки археологічного матеріалу, що виокремлено у маркери для датування культурних нашарувань, які використані для виділення будівельних періодів Білгорода Київського. Це дозволило прослідкувати історію розвитку не тільки літописного міста, а пам'ятки в цілому.

Ключові слова: Білгород Київський, культурний шар, стратиграфія, датування, дитинець, посад.

За результатами археологічних розкопок літописного Білгорода встановлено, що культурний шар розповсюджуються на території пам'ятки нерівномірно. Наприклад, із західного боку городища рівень материкової поверхні вищий і понижується у східному, південному та північному напрямках у глиб плато, тут культурний шар залягає на 0,7—2 м від рівня сучасної денної поверхні. Біля східного валу потужність культурного шару досягає 1,7—2 м, а в західній частині городища перевищує 1 м, але зафіксовано також випадок коли він не більше 0,30 м. Тоді, як на території посаду ця відмітка менше одного метра.

Результати дослідження пам'ятки у 1909—1911 рр. являються важливими з огляду багатьох питань, втім, вони малоінформативні щодо стратиграфії городища. На північній ділянці дитинця, неподалік від розкопок В.В. Хвойко у 1947 р. були проведені дослідження під керівництвом Д.І. Бліфельда, де площа розкопаної території складає 264 м². Зафіксована стратиграфія тут представлена в першу чергу верхнім орним шаром, що становить 0,3 м. Він насичений знахідками XVII—XVIII ст. і пізнішого часу XIX—XX ст. Далі залягає гумусований шар 0,8—1,25 м завтовшки, в якому зафіксовано знахідки пізньосередньовічного часу,

але разом з ними виокремлюється незначна кількість матеріалів давньоруського періоду. Автор розкопок наголошує, що «чистий» культурний шар Київської Русі відсутній так само, як і пам'ятки цього періоду, за виключенням південної частини дослідженої ділянки. Материк виявлено на глибині 1,25 м [Бліфельд, 1947, с. 4].

У 1968—1969 рр. Г.Г. Мезенцева дослідила східну частину території дитинця поблизу центрального в'їзду (розкоп «В») [Мезенцева, 1968, с. 4]. Під дерном було зафіксовано шар гумусу, в якому зафіксовано знахідки XIX—XX ст. Шар ґрунту темно-сірого кольору завтовшки 0,40 м репрезентують знахідки XVII—XVIII ст. На глибині 1 м зафіксовано прошарок в якому знайдено матеріали XIII—XV ст. Культурні нашарування епохи Київської Русі в не порушеному стані знайдені у пласті ґрунту сіро-жовтого кольору 40—45 см завтовшки. Материковий лес знайдено на глибині 1,45 м від рівня сучасної денної поверхні. Ці дані було поточено в результаті археологічних досліджень у 2008—2009 рр. під керівництвом В.Ю. Непом'ящих [Непом'ящих, 2008; 2009]. Ділянка розташована в місці головного в'їзду на дитинець впритул до східного оборонного валу, обабіч дороги, де розкоп зорієнтовано з північного заходу на південний схід, в метрі від розкопу «В» 1968 р. Тут зафіксована складна стратиграфія пам'ятки, яка в поєднанні із внутрішньою структурою оборонних споруд представляє цілу систему культурних нашарувань. Вони в свою чергу умовно поділені нами на чотири періоди будівництва Білгорода, три з яких відносяться до давньоруської доби. Перший період представлений шаром коричнево-чорного гумусованого суглинку, що зафіксовано на відмітці (1,4—1,5)—(1,65—1,7) м від рівня сучасної поверхні. Він розповсюдже-

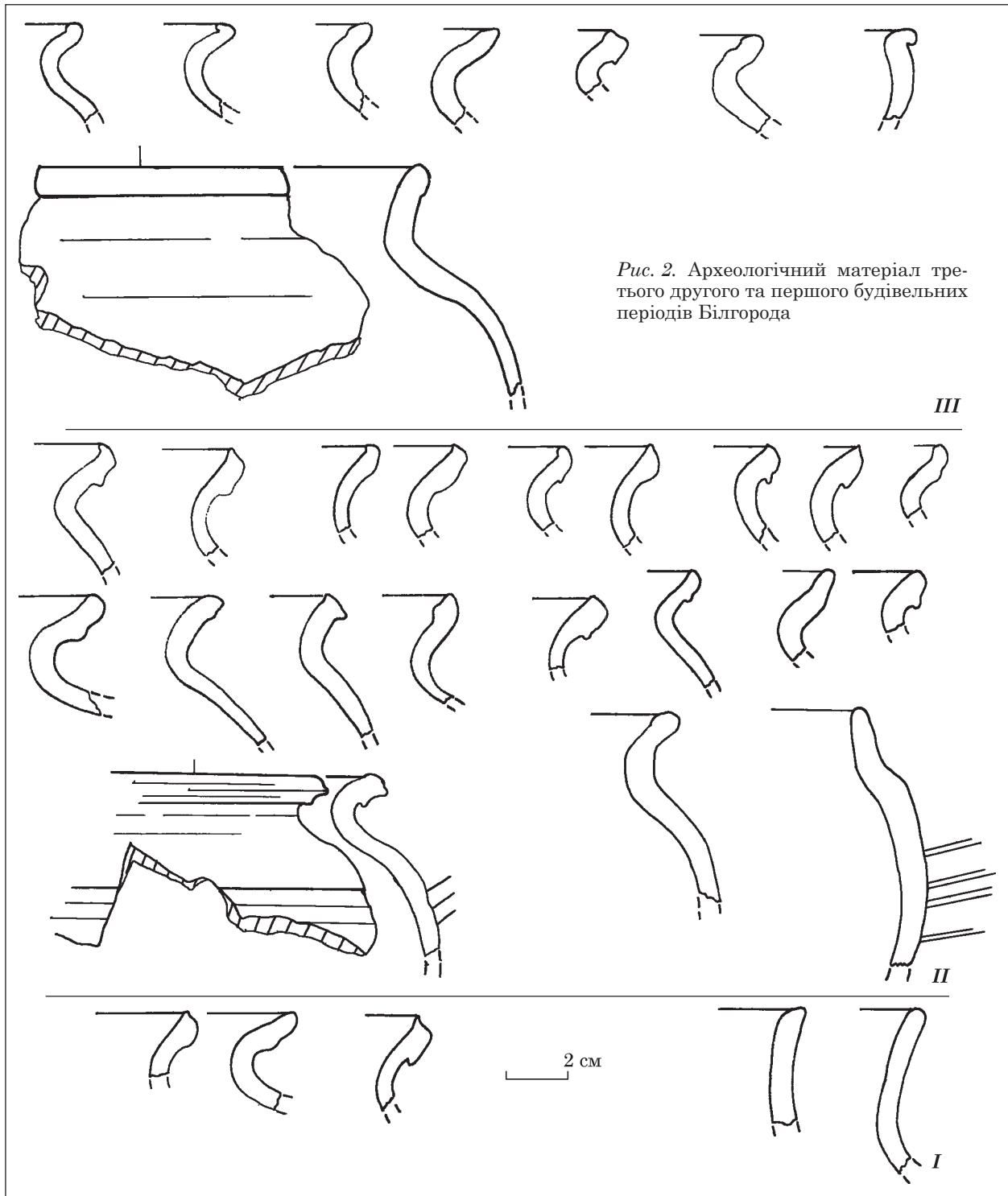
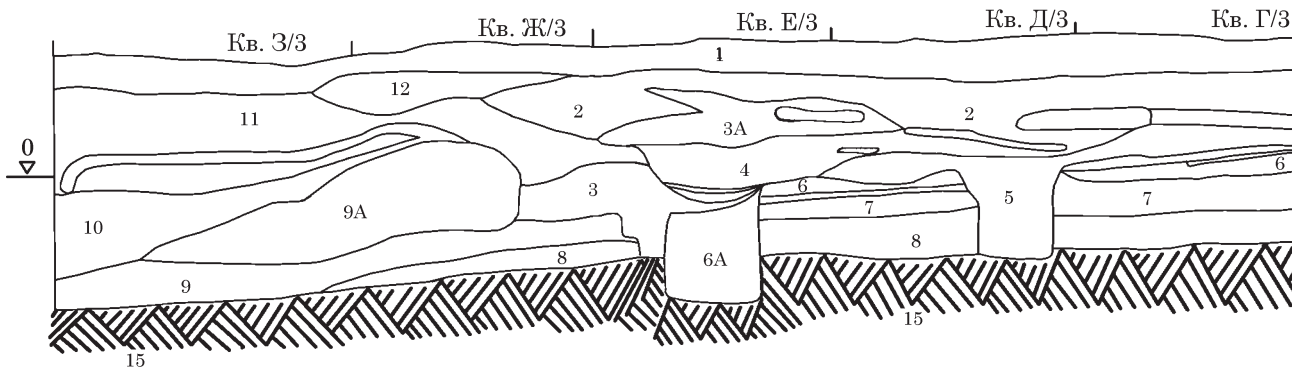
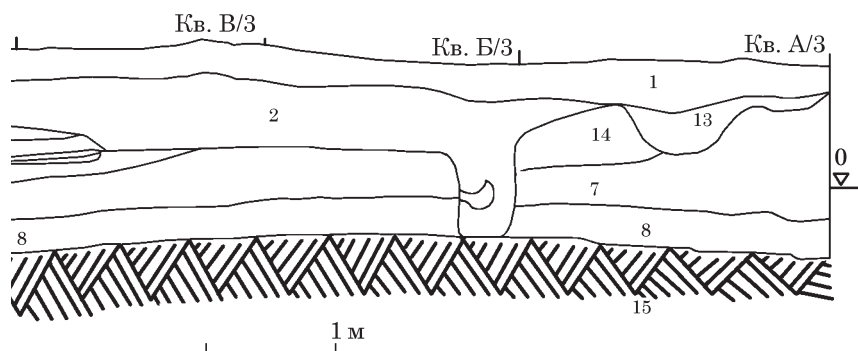

Рис. 2. Археологічний матеріал третього, другого та першого будівельних періодів Білгорода

Періоди будівництва Білгорода

- I — шар 8
- II — шари 3, 6, 6А, 7 і 9, 9А, 10, 11
- III — шари 3А, 4, 5
- IV — шари 1, 2, 13, 14

Умовні позначки

- 1 — орний шар
- 2 — сірий супісок
- 3 — сіро-жовтий супісок з попелом та вугликами
- 3А — сіро-жовтий рихлий з включеннями вугликів і попелу
- 4 — сірий супісок
- 5 — світло-сірий супісок з вугликами та попелом
- 6 — сіро-коричневий суглинок
- 6А — сіро-коричневий з попелом та вугликами
- 7 — коричневий суглинок
- 8 — коричневий суглинок з чорноземом

- 9 — глей
- 9А — глей — засипка городні
- 10 — темно-коричнева глина
- 11 — жовта глина
- 12 — світло-сірий супісок з великою кількістю попелу
- 13 — світло-сірий спресований плямистий суглинок та вугликів
- 14 — жовтий супісок
- 15 — материк

Залишки оборонних укріплень Білгорода

Рис. 1. Стратиграфія профілю південно-західної стінки розкопу 1 2008—2009 рр. з позначеними будівельними періодами пам'ятки (за В.Ю. Непом'ящих)

ний нерівномірно, має пологий схил в східному напрямку, в якому плавно зменшується до рівня материка. Знахідки із заповнення цього шару не чисельні, репрезентовані фрагментами вінець та стінок горщиків давньоруського часу кінець X — початок XI ст., трапляються крем'яні знаряддя праці, антропоморфні статуєтки, уламки ліпного посуду Трипільської культури (С1 — 3600—3700 рр. до н. е.) (рис. 2, D). Даний культурний шар зберігся фрагментарно здебільшого з внутрішнього боку оборонних укріплень в'їзду Білгорода понад дорогою, в інших квадратах розкопу він поруйнований нашаруваннями наступних періодів. З огляду на виявлений археологічний матеріал культурний шар першого будівельного періоду утворився на рівні давньої поверхні, яку у другій половині IV тис. до н. е. обжили носії трипільської культури. В давньоруський час, а саме у кінці X ст., населення городища функціонує на рівні цього горизонту до моменту зведення оборонних укріплень, відома літописна згадка 991 р., в результаті будівництва яких формується і виникає новий культурний шар, що відрізняється

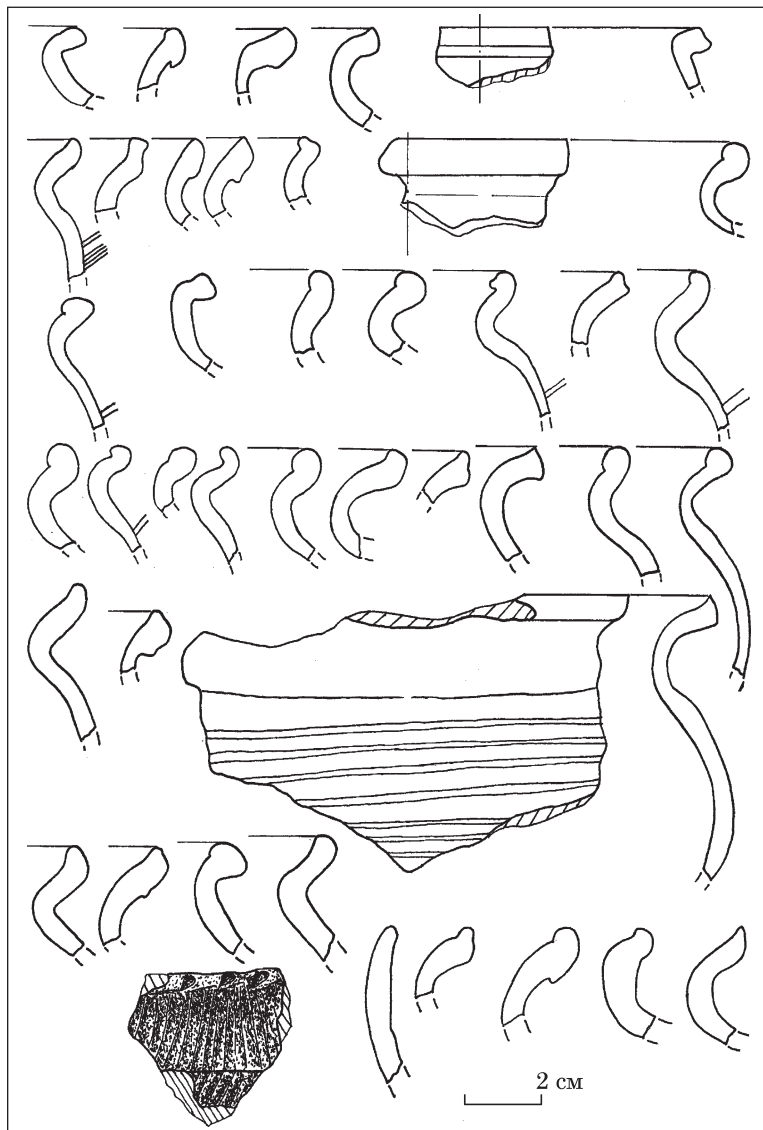

Рис. 3. Археологічний матеріал виявлений у культурних нашаруваннях четвертого будівельного періоду Білгорода Київського

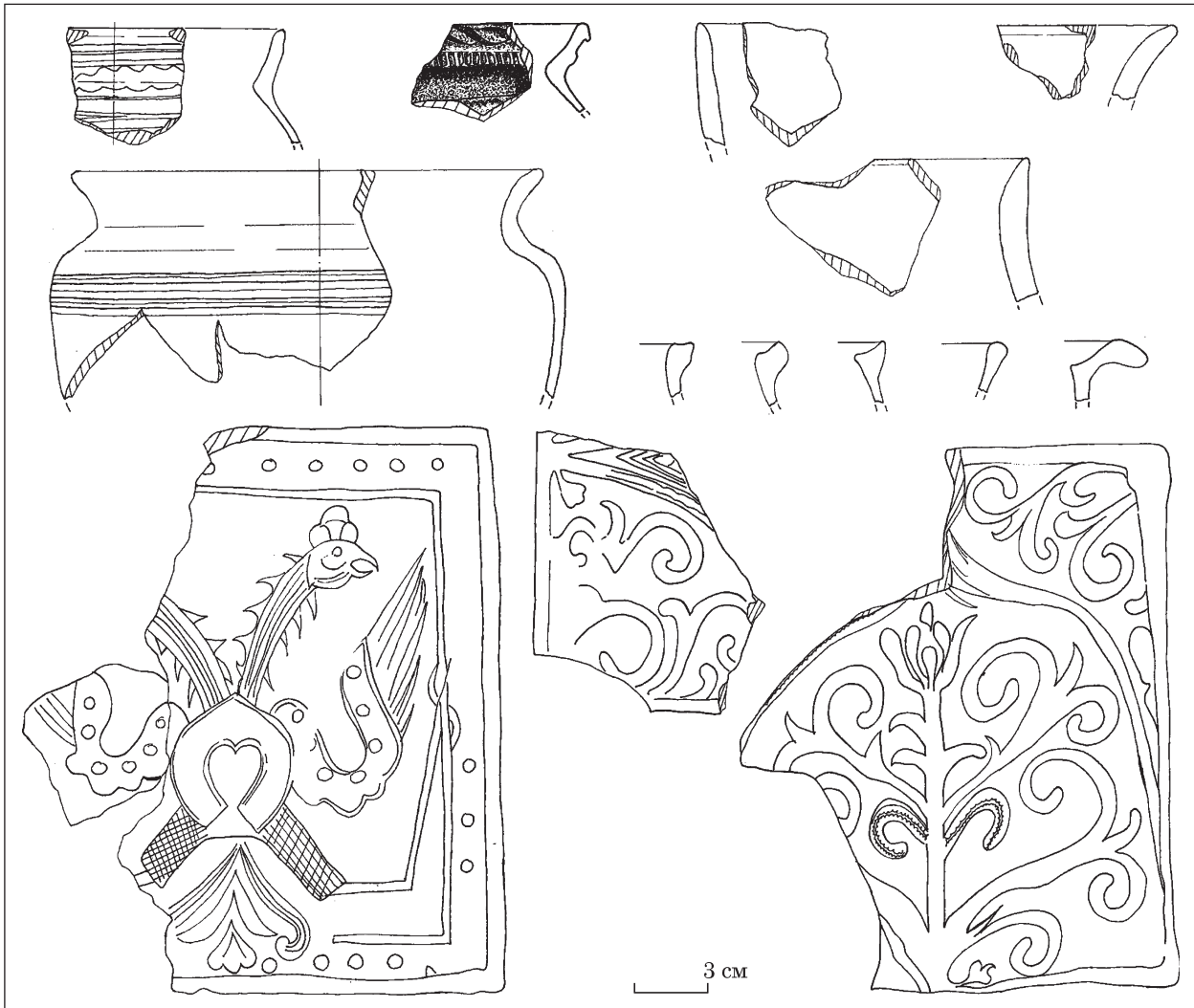

Рис. 4. Кахлі та вінця пізньосередньовічного часу та вінця ліпного посуду трипільської культури з нашарувань четвертого будівельного періоду

кольором та насичений більшою кількістю археологічного матеріалу.

Другий період будівництва міста представлений в першу чергу ґрунтовими пластами, що утворюють заповнення городень. А саме, шар темно-сірого кольору, що розташовується безпосередньо на горизонті першого періоду будівництва, за допомогою якого було вирівняно площу, де встановлювалися зруби. Зверху цього шару знаходиться засипка, із глею з глиною темно-жовтого кольору, що використана для забутовки дерев'яних споруджень чотирьохстінної конструкції залишки яких зафіксовано у вигляді зтіглих плах. Які, в свою чергу зверху засипані шаром жовтої глини (рис. 1). Археологічні матеріали виявлені у засипці городень датуються кінець X — початок XI ст. Щодо культурних нашарувань, що безпосередньо репрезентують цей період, то вони відносяться до зазначеного рубежу століть та безпосередньо XI ст. Зокрема, сіро-жовтий супісок розташовується біля залишків укріплень в'їзду (0,9—1,25—1,6 м від сучасної поверхні), насичений фрагментами вінця, стінок, денець горщиків XI ст.; коричневий

суглинок (1,1—1,2 м від сучасної поверхні) та сіро-коричневий супісок (1,3—1,4 м від сучасної поверхні) з відповідним матеріалом; сіро-коричневий шар з попелом та заповнення господарської ями середини XI ст. (1,20 м від сучасної поверхні) (рис. 1, II; 2, II).

Третій період будівництва представлений культурними нашаруваннями: сірий супісок та виявленим в його заповненні матеріалом кінець XI — початок XII ст. (0,8—1 м від сучасної поверхні); світло-сірий супісок з включенням вугликів та попелу і матеріалом знайденим в його заповненні XII ст., кінець XII — перша половина XIII ст. (0,9—1,1 м від сучасної поверхні); сіро-жовтий супісок з включенням попелу та вугликів і печини із матеріалом рубежу XI—XII ст. (0,4—0,7 м від сучасної поверхні) (рис. 1, III; 2, III).

Четвертий період будівництва, який датується пізньосередньовічним часом XV—XVIII ст., представлений у стратиграфії верхніми шарами ґрунту. Він виділяється на території дитинця Білгорода та частково присутній на західних ділянках схилу порізаного мисовими виступа-

ми північного посаду відомого в історіографії як околний град. Отже, шари цього періоду репрезентують: сірий супісок (0,3—0,8 м від сучасної поверхні (тут і далі)); орний шар (темно-сірого кольору) (0—0,3 м) (рис. 1, IV; 3; 4).

Уточнено стратиграфію пам'ятки під час досліджень західної та північно-західної частини території дитинця у 1969—1974 рр. силами Білгородської експедиції під керівництвом Г.Г. Мезенцевої. Так у профілі стінки розкопу «Д», що знаходиться в самій північній частині дитинця, культурні шари знаходяться під десяти сантиметровим шаром гумусу. Сірий ґрунт 0,3 м завтовшки із мішаним матеріалом давньоруського та пізньосередньовічного часу, очевидно перевідкладений культурний шар. Під ним зафіксовано пласт стерильного піску жовтого кольору 0,6 м завтовшки. Далі знаходиться чорнозем на глибині 1 м і його потужність досягає 1,1 м, материковий лес зафіксовано на відмітці 2 м від сучасної денної поверхні. Інший розкоп «Д-7», що розташовується ближче до центру дитинця переважно відрізняється за станом стратиграфії від вище розглянутих (рис. 5). Зокрема, перші 0,2 м представляє гумусний шар, під ним зафіксовано ґрунт сірого кольору потужністю 0,2—0,4 м на нижньому рівні якого виявлено залишки глинобитних площадок Трипільської культури та фрагменти ліпного глиняного посуду, який датується пізнім періодом СІ 3600 р до н. е. і відноситься до так званого лукашівського типу [Кириленко, Непомящих, 2011, с. 73—77]. На інших ділянках цього розкопу зафіксовано шар ґрунту сірого кольору потужністю 0,2—0,4 м із знахідками матеріалу XVII—XVIII ст. Який перекривав пласт жовтого суглинку завтовшки 0,2 м.

Таким чином, територія дитинця свого часу зазнала перепланування, як це видно із перевідкладеного культурного шару на розкопі «Д». В давньоруський час територія, що простягається від західного схилу і ближче до центру активно використовувалась населенням міста, коли далі до центру дитинця жодних пам'яток цього періоду не виявлено, крім матеріалів XVII—XVIII ст., очевидно відсутність монументальних споруд та об'єктів іншого характеру свідчить, що, очевидно, ця частина території була своєрідною площею для масових заходів на кшталт торгівельного майданчика, збору віче тощо.

У 1969 р. археологічні дослідження дитинця у північно-західній його частині проводилися під керівництвом академіка Б.О. Рыбакова. Розкоп «П» займав частину дитинця біля самого схилу над заплавою р. Ірпінь і розташовувався перпендикулярно залишкам західного валу городища. За результатами стратиграфічних профілів стінок розкопу встановлено, що верхній орний шар постійно використовується місцевим населенням під городину його потужність 0,2 м. Під ним йшов другий пласт ґрунту завтовшки 1,2—1,3 м із знахідками уламків гончарного посуду XVII—XVIII ст. — XX ст., а також зустрічалися фрагменти горщиків давньоруського часу. Третій і четвертий прошарки кожний 0,2 м завтовшки, густо насичені матеріалом давньоруського часу XII—XIII ст., а також уламками ліпного посуду. П'ятий пласт репрезентують матеріали періоду Київської Русі із ліпною керамікою, після нього йде материк [Рыбаков, 1969, с. 10—13]. Проте, з огляду плану-креслення стратиграфії профілів стінок розкопу, то виділяється основні чотири шари: орний, темно-коричневий, світло-

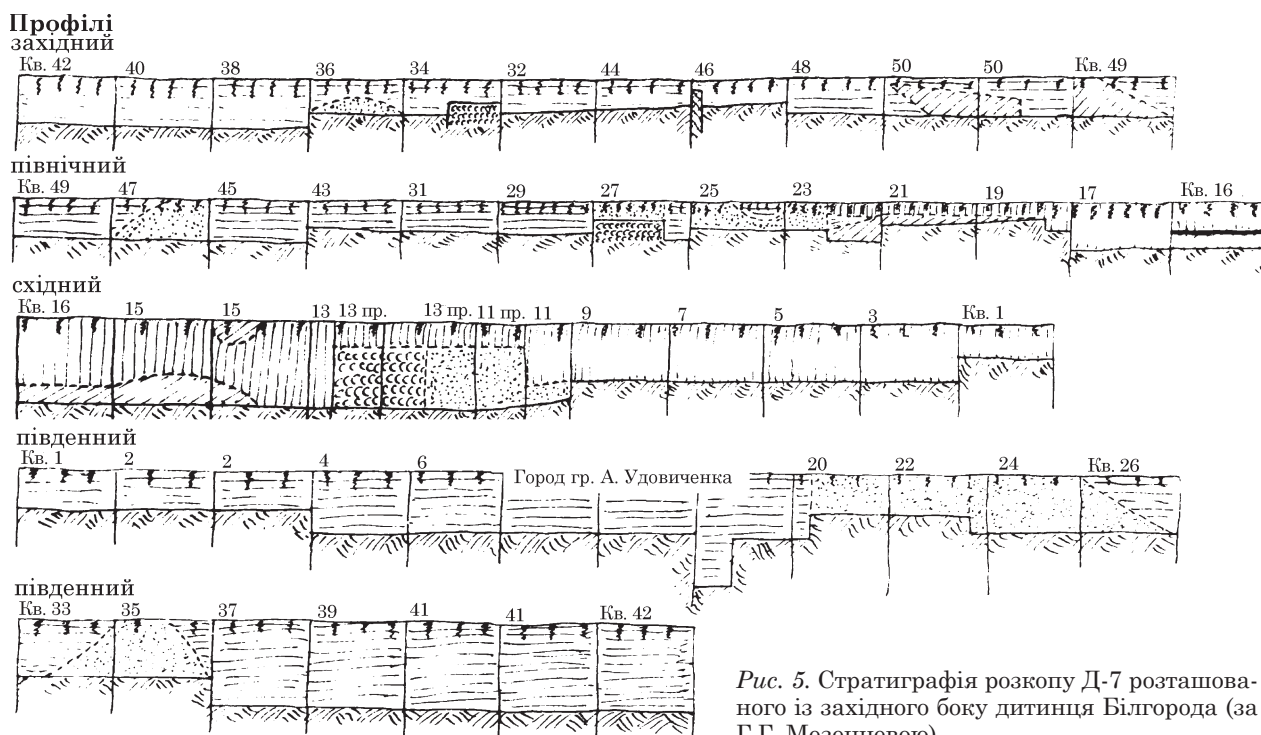

Рис. 5. Стратиграфія розкопу Д-7 розташованого із західного боку дитинця Білгорода (за Г.Г. Мезенцевою)

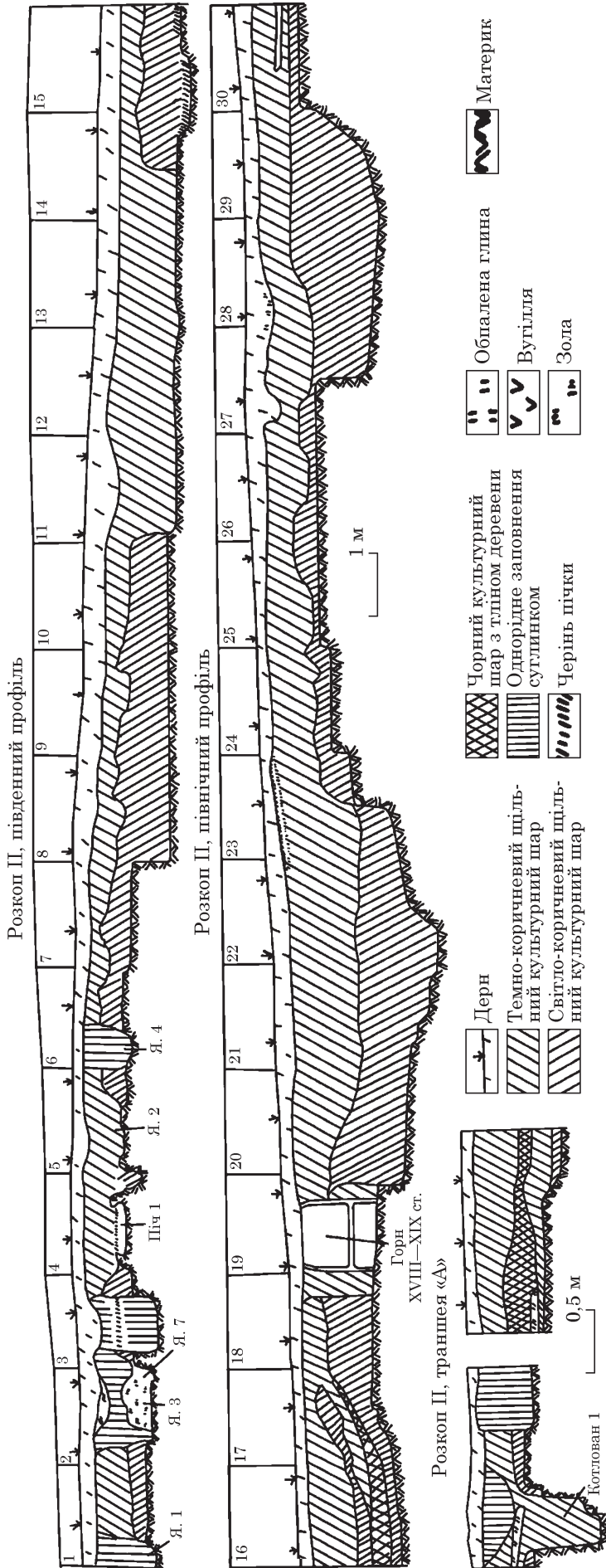

Рис. 6. Стратиграфія профілів стінок розкопу II (за Б.О. Рибаківим)

коричневий, чорний культурний шар з деревним тліном (рис. 6).

Ще один розкоп «Д-9» під керівництвом Є.А. Ліньової, було закладено на території дитинця у південно-східній його частині, за межами залишків валу першого будівельного періоду на території де був посад вказаного часу. В свою чергу, наголосимо про важливість цих даних, адже вони не були введені у науковий обіг, тому що звітна документація за результатами робіт 1991 р. не була здана до наукового архіву ІА НАН України. Натомість, археологічні матеріали, їх польовий опис, плани-креслення зберігаються на кафедрі археології та музеєзнавства Київського національного університету і використовуються вперше. Культурні нашарування на вказаній частині Білгорода мають потужність від 1,3 до 2 м від рівня сучасної денної поверхні. За кресленням профілю східної стінки розкопу виділено орний шар, під яким розташовується сіро-коричневий з уламками кераміки, горілого дерева, нижче знаходиться пласт ґрунту темно-сірого кольору. Південна стінка розкопу «Д-9» представлена орним шаром, який перекриває сіро-коричневий з уламками кераміки, печини, горілого дерева. Під ним розташовується горілий ґрунт чорного кольору, нижче нього знаходиться піщана засипка. І нарешті північна стінка і стратиграфія квадратів 6—8, має орний шар, нижче нього прошарок піску, який перекриває пласт сірого кольору з будівельним сміттям, горілим деревом. Нижче знаходиться передматерик і материк (рис. 7).

Отже, стратиграфію дитинця представляють нашарування усіх чотирьох будівельних періодів. Відмінність глибини залягання культурних шарів підкреслює нерівномірне заселення в той чи інший будівельний період цієї території. Слабо збережений пласт першого періоду ілюструє короткий відрізок часу та мало інтенсивну життєдіяльність населення. Натомість утворення пластів другого етапу будівництва Білгорода засвідчує реформаторську діяльності князя Володимира Святославича та порівняно із попереднім періодом, він набагато триваліший. І нарешті, найбільш вираженим і потужним для давньоруського

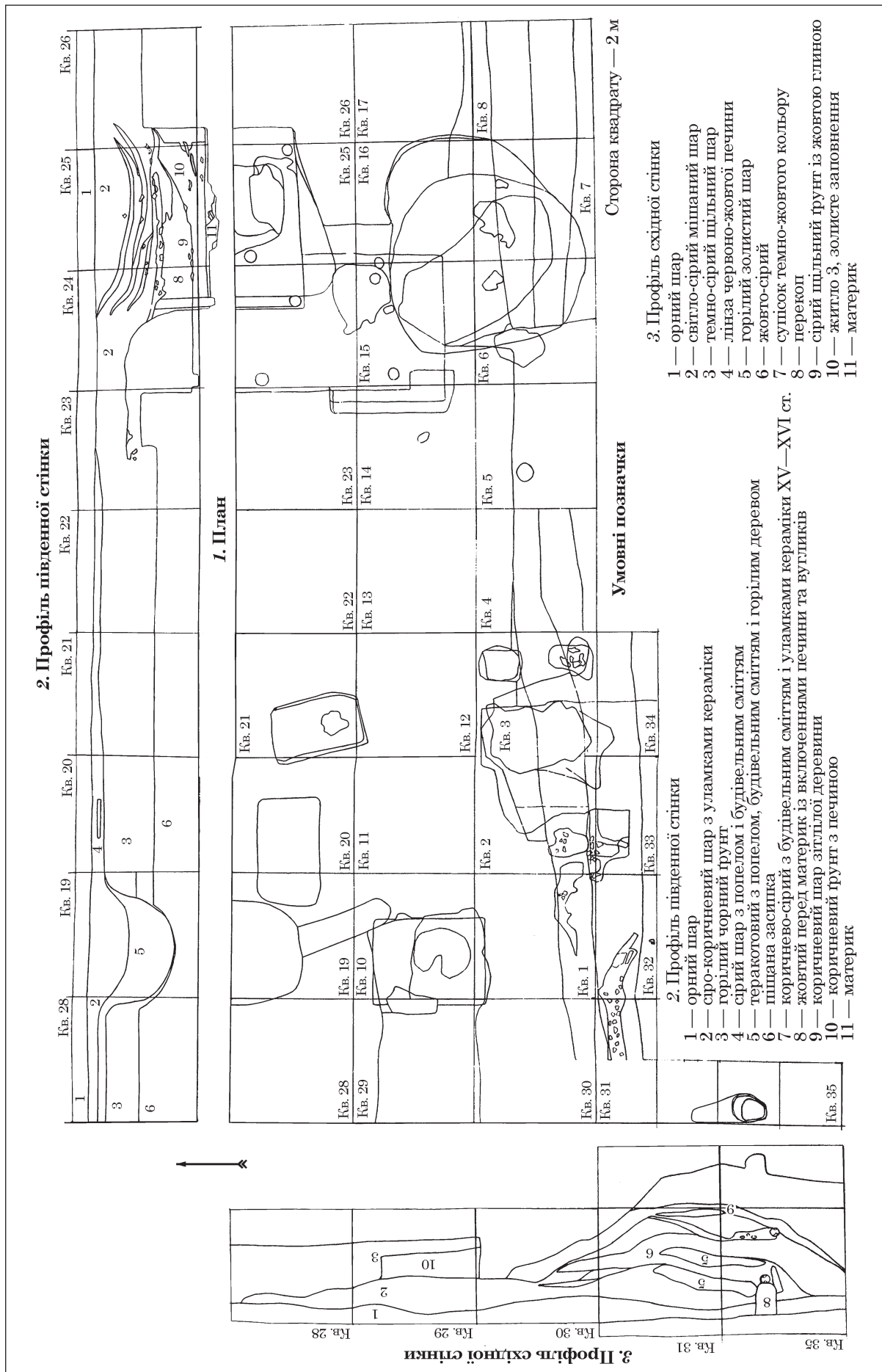

Рис. 7. Розкоп Д-9 та зафіксована стратиграфія профілів його стінок (за С.А. Ліньовою)

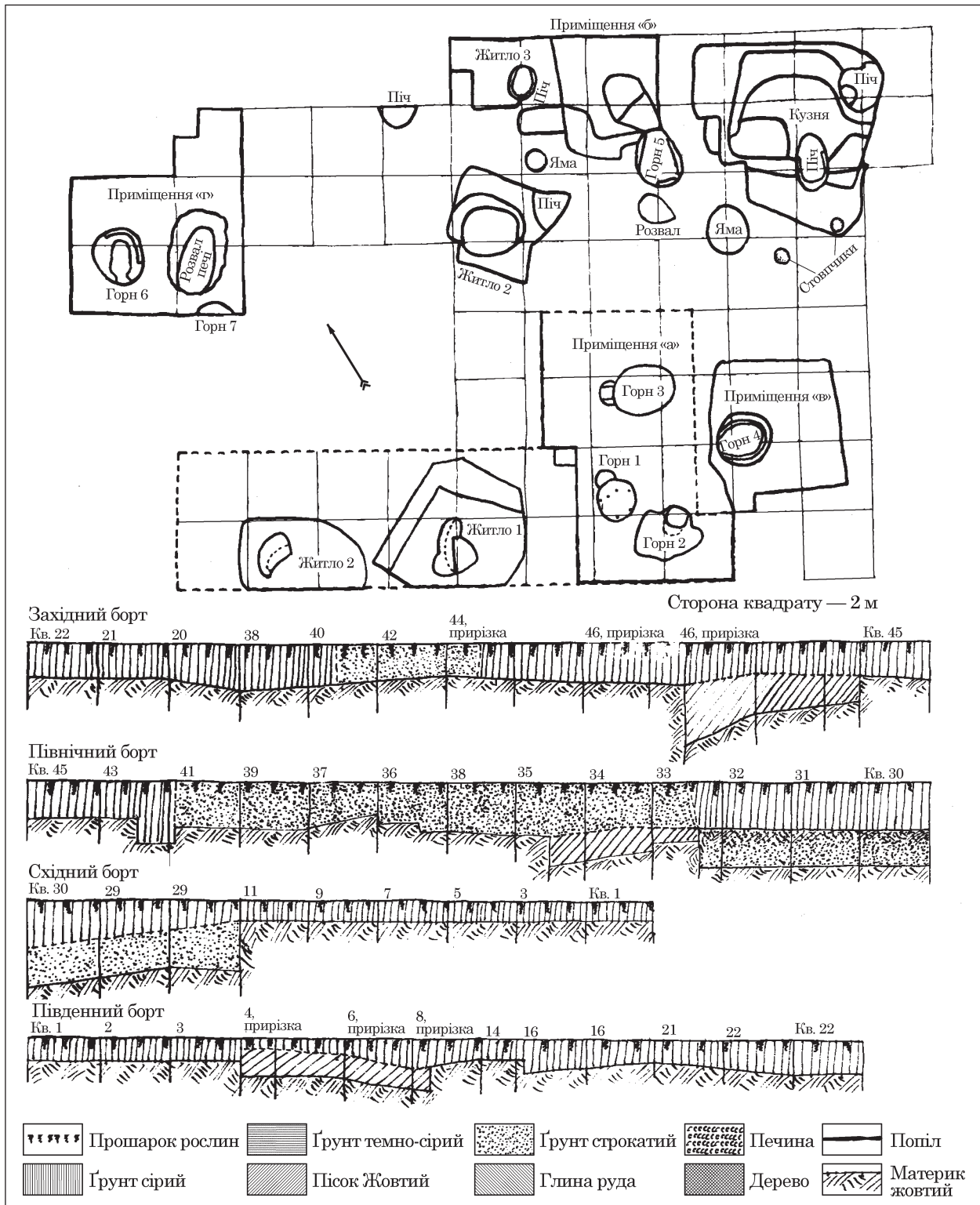

Рис. 8. Розкоп П-14 на посаді Білгорода та зафіксована стратиграфія профілів його стінок (за Г.Г. Мезенцевою)

часу характеризується третій будівельний період. Основна активність розвитку та існування Білгорода представлена прощарками XII та першою половиною XIII ст., в багатьох випадках пам'ятки цього періоду руйнують культурні нашарування попередніх століть. І це не дивно, тому що в цей час Білгород існує як центр самостійного удільного князівства який постійно фі-

гує у збройних конфліктах міжусобних війн, тут розвивається гончарне та ковальське ремесло, формується культурний осередок тощо. На користь цієї думки свідченням є згадки у літописі, зокрема, наведемо статистику: шість разів Білгород згадується в період що датується кінцем X ст., в XI ст. лише один раз, у XII ст. — 21 повідомлення, а в першій половині XIII ст. три.

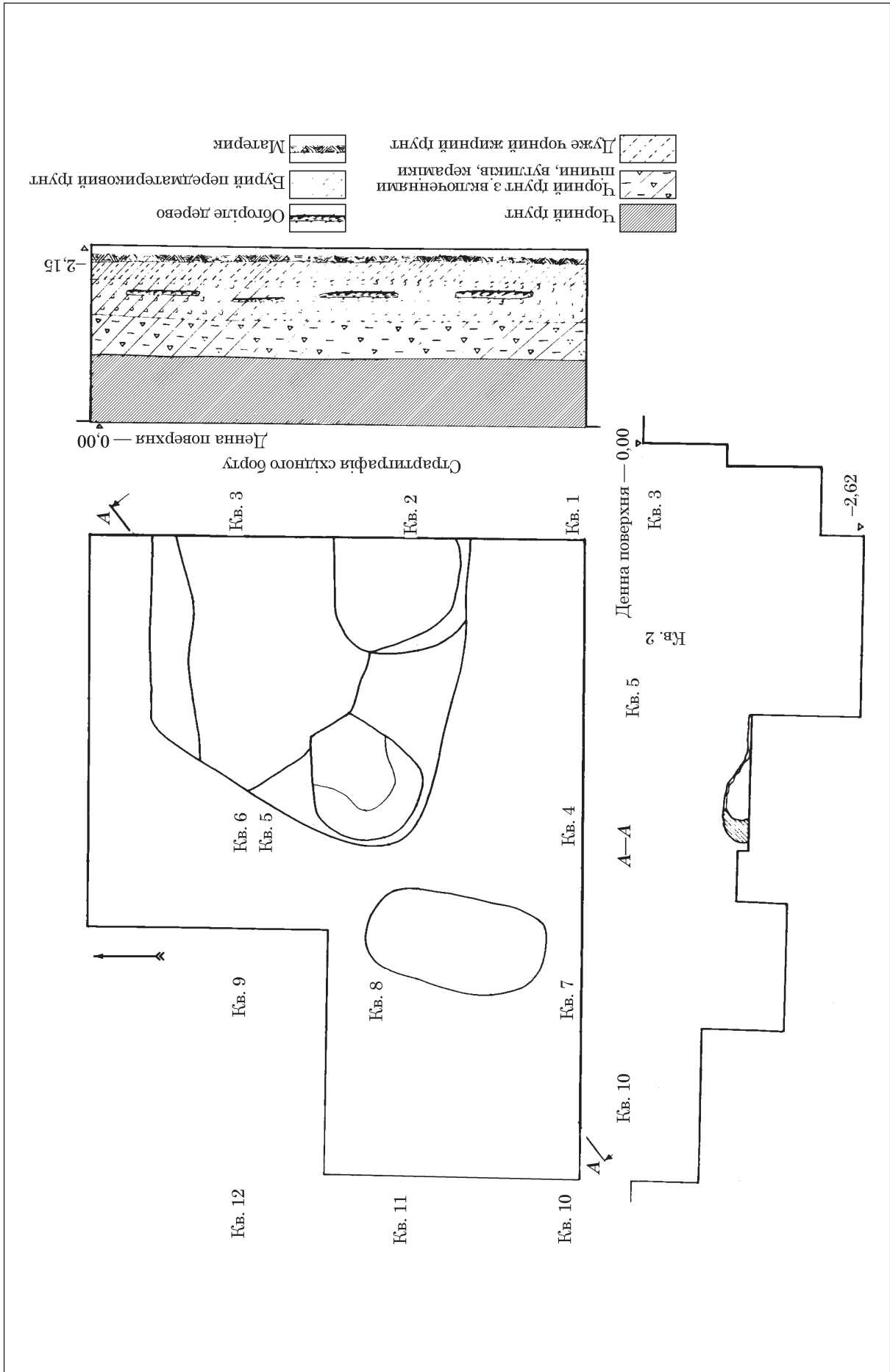

Рис. 9. Розкоп С-5 та зафіксована стратиграфія профілю східної стінки (за Є.А. Ліньовою)

Четвертий і останній період представлений культурним шаром пізньосередньовічного часу часто характерний перевідкладеними пластами попередніх періодів у зв'язку із їх руйнуванням під час будівництва споруд, господарських і сміттєвих ям тощо.

Не все однозначно так із територію посаду, на відміну від дитинця. В першу чергу, посад Білгорода розділений поперечним валом на дві частини, які ми умовно поділили на північну та південну. Південна частина представляє собою закритий комплекс, зокрема, матеріали пізніше першої половини XIII ст. тут в культурному шарі не виявлено. Тому стратиграфія цієї частини міста, де вона була досліджена протягом 1968—1976 рр., представлена трьома пластами: орний шар, темно-сірий ґрунт, жовто-глинистий або другий і третій періоди будівництва. Натомість, північний посад становить виключення, зокрема, мисоподібні виступи понад заплавою р. Ірпінь що розташовується із західного боку, де археологічно дослідження проводились у 1991 та 2007 рр., представлені всіма чотирма періодами. А південно-східна частина цієї території, яка межує поруч із поперечним валом та досліджувалась у 1982—1983 рр., характеризується пам'ятками XI ст. які притаманні другому періоду.

Виділені нами будівельні періоди Білгорода яскраво характеризують динаміку розвитку міста. Ці дані свідчать, що життя на території дитинця існувало безперервно з кінця X ст. до сьогодення. Територія міста була створена за короткий проміжок часу, про що свідчить виділений перший будівельний період, його стан збереженості і насиченість знахідками. Єдина система оборонних укріплень та безпосередня пов'язаність із шарами XI ст., що виокремлені у другий етап будівництва Білгорода, яскраво ілюструють будівельну діяльність започатковану князем Володимиром. Крім того археологічно підтверджує активну життєдіяльність міського населення, на відміну від літопису. Третій будівельний період характеризує потужні нашарування, що в більшості випадків відповідні археологічні об'єкти руйнують попередній шар і відносяться до XII — першої половини XIII ст. Четвертий період відноситься хронологічно до XIV—XX ст. в ньому зустрічаються також перевідкладені матеріали давньоруського часу. Таким чином, проведена робота відіграє важливу роль для подальшого дослідження пам'ятки. В такий спосіб буде дуже просто і швидко орієнтуватися у ситуації не тільки під час теоретичної роботи, але і в польових умовах.

Бліфельд Д.І. Дослідження древнього Білгорода // АП УРСР. — Т. III. — К., 1952. — С. 29—36.

Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка в 1968 р. / НА ІА НАН України. — 1968/52.

Кириленко О., Непомящих В. Керамічний комплекс трипільської культури з городища в с. Білогородка // Археологія: спадок віків. — 2011. — С. 73—78.

Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/113.

Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/52.

Рыбаков Б.А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище / НА ІА НАН України. — 1969/38.

В. Ю. Непомящих

ИЗУЧЕНИЕ И ДАТИРОВКА КУЛЬТУРНЫХ СЛОЕВ БЕЛГОРОДА КИЕВСКОГО

В связи с более чем столетним изучением памятника древнерусской археологии Белгорода был обозначен один из важных вопросов данного процесса. Он касается непосредственно пристального изучения культурного слоя, а также его датировки. В основе научного исследования лежит анализ и систематизация в первую очередь археологического материала и полевых чертежей, составленных учеными в тот или иной период археологических изысканий на территории Белгорода Киевского. В результате проведенной работы, автором данной статьи, был сопоставлен массив находок по культурным слоям и идентификация их на планах стратиграфии из раскопок исследователей разных годов. В итоге получены интересные материалы, которые в единой системе характеризуют мощность слоя, его датировку, а также дают возможность вычлениить, пусть условно, но строительные периоды города не только в великокняжескую эпоху, но и более позднее время.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Белгород Киевский, культурный слой, стратиграфия, датировка, дитинец, посад.

V. Yu. Nepomyaschikh

STUDY AND DATING OF OCUPATION LAYERS OF BILHOROD OF KYIV

In connection with the more than centenary study of monument of Ancient Rus' archaeology of Bilhorod marked one of important questions of this process. He touches the intent study of cultural layer, and also his dating directly. Scientific research an analysis is the basis of and systematization first of all of the archaeological material and field drafts, made scientists in one or another period of archaeological researches on territory of Bilhorod of Kyiv. As a result of the conducted work, by the author of this article, the array of finds on cultural layers and authentication of them was confronted on the plans of stratigraphy from excavations of researchers of different years. Interesting materials, that in the single system characterize power of layer, his dating, are got in the total, and also give an opportunity to isolate, let conditionally, but building periods of city not only in a the grand epoch but also more later.

К e y w o r d s: Bilhorod of Kyiv, occupation layer, stratigraphy, dating, citadel, extramural territory.

Одержано 16.08.2016